

ДЕФІНІЦІЇ ОБСТАВИННИХ КОНСТРУКЦІЙ У ПОГЛЯДАХ ЛІНГВІСТІВ XVIII – XX СТОЛІТТЯ

Л. В. Пономарьова, Г. Ю. Бурлакова

В статье рассматривается проблема дефиниции обстоятельства как второстепенного члена предложения, взгляды ученых разных эпох на эту проблему, современное состояние ее разработки.

Ключевые слова: обстоятельство, второстепенный член предложения, логико-прагматическая, формальная, структурно-семантическая классификация

В статті простежується проблеми дефініції обставини як другорядного члена речення, погляди вчених різних епох на цю проблему, сучасний стан її розробки.

Ключові слова: обставина, другорядний член речення, логіко-граматична, формальна, структурно-семантична класифікації

The article is dedicated to a problem of the definitions of adverbial modifier as the secondary part of the sentence, point of view of scientists of different ages on above problem, preset position of it's investigation.

Key words: adverbial modifier, the secondary part of sentence, logic-grammar, formal, structure-semantic classification

Мета даної роботи – проаналізувати відомості про типи обставин, простежити за змінами дефініцій обставинних конструкцій у поглядах лінгвістів XVIII – XX століття, глибше розглянути їх будову та семантичні типи.

Вивчаючи дослідження з синтаксису та семантики, ми звернули увагу на те, що проблемі другорядних членів речення приділяється незначна увага, хоча питання, що постають з приводу цієї проблеми є суттєвими.

Яку роль відіграють синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення у дефініціях членів речення? Якими ознаками характеризується член речення? Чому загальноприйнята система членів речення вимагає уточнень?

Над проблемою другорядних членів речення працювали такі визначні мовознавці як О.О.Потебня, О.О.Шахматов, О.М.Пешковський, І.І.Мещанінов, В.В.Віноградов та ін., але й досі не відпрацьовано однозначного підходу у визначенні системи членів речення, у зв'язку з чим виникають дискусії, пропонуються різні уточнення та деталізація.

На думку А.Б.Шапіро „...багато питань, які входять зараз у вчення про речення, знаходяться у стані анабіозу. Так, наприклад, справа з другорядними членами речення...треба відверто визнати, що в цій галузі ми стоїмо у безнадійному глухому кутку, тому що ані на крок не відійшли від точок зору Буслаєва та Потебні...” [12, с. 5].

Вчення про другорядні члени речення з XIX століття розвивалося у двох напрямках: формальному (класифікація за характером синтаксичного зв'язку) та логічному (класифікація за значенням).

Початок логічному напрямку у вивченні другорядних членів речення було покладено в працях А.Х.Востокова й Н.І.Греча. В їх працях з'являються терміни „додаток” та „означення”. Члени речення, які в сучасній граматиці мають дефініцію обставини, також входили у розряд означень.

Ф.І.Буслаєв пропонував розглядати другорядні члени речення двобічно:

1) за синтаксичним вжитком; 2) за значенням. За синтаксичним вжитком він поділяв другорядні члени речення на узгоджені – означення, керуючі – додатки й ті, „в яких немає наявного синтаксичного зв'язку” – обставини (саме Ф.І.Буслаєв вводить у мовознавство поняття обставини). [2, с.19 -20]

Інакше кажучи, за синтаксичним вжитком узгоджені прикметники, дієприкметники, порядкові числівники й займенники типу *мій, цей, кожен* у будь-якій синтаксичній позиції (крім присудка) є означеннями. Іменники й займенники типу *я, ви, хто, щось* у непрямих відмінках – завжди додатки, а прислівники, дієприслівники – обставини.

Цікавим є пояснення Ф.І.Буслаєва з приводу того, що одне й те ж слово в одному й тому ж вжитку може розглядатися як обставина (за значенням) і як додаток (за формою). Він вважає, що у висловах *увійти в місто, виїхати з міста, переходити через місток - у місто, із міста, через місток* за значенням це дефініція обставини місця, за керуванням же – „слова додаткові”. Як бачимо, у вченні Ф.І.Буслаєва закладено два підходи до теорії членів речення: 1. формально-граматичний; 2. логіко-граматичний.

У наукових та навчальних граматиках ХІХ століття панував логіко-граматичний аналіз членів речення, що пропонував поділяти їх різновиди за питаннями. Проти нього вже у ХІХ столітті різко виступив А. А. Потебня, який писав, що якщо дієслово є присудком чи предикативною зв'язкою, якщо ім'я в прямому відмінку, не узгоджене з іншим, є підмет, якщо ім'я в непрямому відмінку, не узгоджене з іншим, є додаток, а узгоджене ім'я в будь-якому відмінку є означення чи частина присудка, то й обставині надано особливі форми – прислівника. Цієї точки зору притримувалась більшість лінгвістів ХХ століття. [11, с.76.]

І хоч А.А.Потебня дав дуже різку критику вченню Ф.І.Буслаєва і намітив формальну класифікацію – тільки за видом підпорядкування, але від термінів „додаток”, „означення”, „обставина” не відмовився.

О.М.Пешковський підтримав точку зору О.О.Потебні, але завдяки тому, що в основу виділення другорядних членів ним було закладено тільки тип підрядного зв'язку, він відмовився від дефініцій „додаток”, „означення”, „обставина”, а запропонував назвати їх керуючими, узгодженими та прилягаючими другорядними членами речення. Цікавою була думка О.М.Пешковського з приводу походження обставин і синкретизму семантики окремих членів речення, що, на його погляд, мотивується тим, що „...всі обставини (крім дієприслівників) виникли із додатків.” [10, с. 20]

Д.Н.Овсянко-Куликовський намагався об'єднати логічну класифікацію з формальною, для чого ввів додатково такі поняття, як фіктивне означення (*будинок сестри*), фіктивна обставина (*гуляв у лісі*) [8, с.212] Пізніше учень О.О.Потебні диференціював обставини на два класи: 1. власне – обставини; 2. обставини, що перебувають на межі між додатком та обставиною (фіктивні обставини). Таким чином він обґрунтував перехідний характер окремих другорядних членів речення, поєднання в їх семантиці кількох ознак.

У 30-х роках ХХ століття намітився відхід від формально-граматичної концепції й посилення позиції логіко-граматичного напрямку. Деякі синтаксисти навіть стверджують, що класифікація за членами речення відображає тільки смислове членування мови. Але треба визнати, що синтаксичне значення є об'єктом синтаксису навіть тоді, коли не виявляється визначеного зв'язку їх з будь-якими формальними показниками.

Переоцінка ролі семантичного фактору іноді приводить до того, що в практиці синтаксичного аналізу ігноруються форми слів, якими виражаються члени речення, а також граматичні зв'язки слів, пор.: *Очі її, постійно освітлюючи все навкруги м'яким живим сяйвом, були наче видимим, предметним вираженням її душі* (Є.Гуцало). В цьому реченні дієприслівниковий зворот репрезентований як обставинне означення до іменника *очі*. Хоч відомо, що дієприслівник не вступає у граматичний зв'язок з іменником, тому він не може означати ознаку предмета. Граматично дієприслівник прилягає до присудка *були вираженням*. Тут основна синтаксична функція дієприслівникового звороту – розкриття дії: *Коли очі її були наче видимим, предметним вираженням її душі? – Тоді, коли постійно освітлювали все навкруги м'яким живим сяйвом*.

Враховуючи загальну невпорядкованість вчення про другорядні члени речення за логічним принципом й неможливість побудувати це вчення за чисто формальними принципами, деякі дослідники пропонували виключити з синтаксису розділ про члени речення взагалі. У 1952 році М.Н.Петерсон писав, що сама постановка питання про члени речення веде до невірної співвідношення речення з логічним чи психологічним судженням. [9, с.12].

Н.Ю.Шведова заперечує не проти вивчення членів речення взагалі, а тільки проти другорядних членів, вважаючи, що при виділенні їх вчені спираються на неграматичні категорії. [13, с.164]

Однак ідею вивчення другорядних членів речення підтримало багато видатних радянських мовознавців. Зокрема, В.В.Виноградов зауважував про необхідність поглиблених досліджень структури простого речення, синтаксичних співвідношень і взаємовідносин між членами речення, присвячених детальному розчленуванню і граматичній характеристиці тих форм синтаксичного зв'язку, які підводяться під категорії означення, додатку й обставини, а також опис перехідних чи „синкретичних” випадків [3: с.246]. Цю ж думку розглядав Л.В.Щерба у доповіді „Про другорядні члени речення”. Її захищали також Д.Е.Розенталь, І.Г.Чередниченко та інші лінгвісти та методисти.

Таке розуміння членів речення спирається як на значення, так і на їх граматичну форму, при цьому в розумінні граматичної форми члена речення ми виходимо з положення В.В.Виноградова, який, говорячи про другорядні члени речення, підкреслює, що кожен з них має свою морфологічну основу. Морфологічну базу синтаксичної категорії обставини складають прислівники і функціонально близькі до них форми непрямих відмінків іменників (звичайно з прийменником), коли в них закріплюються значення обставинних відношень.

Отже, члени речення виділяються на основі структурно-семантичного принципу, оскільки структура речення розглядається в єдності з семантикою, яку одержує дана структура і її компоненти в мові. Важливо підкреслити також, що цей принцип наукового аналізу членів речення витікає зі

складних взаємовідношень лексичного значення слова і його граматичної форми, які й визначають синтаксичну функцію в реченні.

Сучасна синтаксична наука відійшла від точок зору Ф.І.Буслаєва та А.А.Потебні. Зараз ніхто з лінгвістів не розглядає один і той самий член речення, керуючись двома принципами, як пропонував Ф.І.Буслаєв: логіко-граматичним (за питаннями) та формально-граматичним (за видами зв'язку). Немає зараз описів членів речення, які побудовані за формальним принципом, бо такий опис повторював би характеристику частин мови тільки послуговуючись іншою термінологією.

Найбільш поширеним принципом класифікації членів речення є логіко-граматичний принцип, який враховує в першу чергу семіологічне відношення між елементами речення, а потім граматичні засоби вираження цих відношень.

Атрибутивні, об'єктні, просторові, часові, причинові й інші граматичні відношення являють собою основу для виділення таких членів речення, як означення, додаток і різні за значенням обставини, тобто синтаксичні ознаки другорядних членів речення формуються на базі морфологічних категорій і їх функціонально-синтаксичного значення в структурі словосполучення. Таким чином, граматичні відношення, які складаються між пояснювальним і пояснюючим словами, визначаються в основному їх внутрішнім взаємовідношенням, а не структурою речення. Саме це й приводить до думки про можливість розгляду даного граматичного явища в рамках словосполучення. Крім того, не завжди другорядні члени речення входять як компоненти у склад словосполучень, які формують речення. Дуже часто додаток (об'єкт) і обставина можуть належати до всього речення загалом, і, таким чином, не входять в групу присудка чи в групу підмета, які членуються на окремі словосполучення.

Сучасна лінгвістика (разом з традиційною класифікацією) доповнюється іншими членами речення (детермінантами, предикативними означеннями, дуплекси вами і т. ін.). Для пояснення проблемних питань синтаксису ми користуємося структурно-семантичним принципом, який є наче синтезом логіко-граматичного й трансформаційного аналізу мовного матеріалу, оскільки він виникає із взаємозв'язку семантики слова і його граматичної форми, смислового призначення речення і змісту контексту, порядку членів речення і інтонації, спирається на встановлення структурних зв'язків і взаємовідношень синтаксичних одиниць всередині речення, а також на відношення цих одиниць до синтаксичних елементів інших речень у системі мови.

Таким чином дефініції обставин ще й досі знаходяться на стадії апробації та удосконалення, і, цілком очевидно, що в сучасній українській мові хоч і існує традиційне вчення про другорядні члени речення, але у зв'язку із проникненням в мову нових синтаксичних явищ, понять, категорій, таке вчення вже мало спроможне пояснити їх і виділити нові підходи до вивчення другорядних членів речення. Зокрема обставини, до яких у вчених-лінгвістів різних часів існували різні підходи, різні кваліфікації та різні термінологічні визначення, з урахуванням зростання семантичних і граматичних площин сучасної мови, ще й досі цілком не кваліфіковані.

Література:

1. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. – М., 1881. – 248с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.-Л., 1947. – 708с.
3. Вихованець І.Р. Грамматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К., Либідь, 1993. – 368с.
4. Загнітко А.П. Теоретична грамматика української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662с.
5. Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб. 1912. – 422с.
6. Петерсон М.Н. Очерк синтаксиса русского языка. – Пг., 1923. – С. 32.
7. Пешковский А.М. Научные достижения русской учебной литературы в области общих вопросов синтаксиса. – Прага, 1931.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1. – 536с.
9. Шапиро А. Б. К учению о второстепенных членах предложения // Вопросы языкознания. – 1957. – №2. – С.37.
10. Шведова Н.Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксисе) // Грамматическое описание славянских языков. – М.: Наука, 1974.

Поступила 06.09.2004 г.